

זכות הילדים להתפתחות –

תפיסות ועמדות של ילדים ישראלים ופלסטינים בנוגע לזכויות הילד

א. מבוא

הילד לזכויות ההורים, עימות שבמסגרתו נטען כי ההכרה בזכויות הילד, יש בה כדי לערער את היסודות המסורתיים של המשפחה ואת סמכות ההורים, ולפיכך בעצם לפגוע ברווחתם של הילדים. עם זאת, דווקא ההכרה בעקרון זכויות הילד עשויה להגביר את מחויבות החברה לחיי המשפחה, ובעקבות זאת גם את ההגנה על ההורים והתמיכה בהם⁸. נראה אפוא כי הדיון בזכויות אדם בכלל, ובזכויות ילדים בפרט, דורש תחילה בחינה של זכויות האדם וזכויות הילדים הקיימות וסיווגן. האמנה בדבר זכויות הילד, שהנה כאמור הכלי העיקרי והראשוני העוסק בקשת זכויות האדם בהקשר של ילדים, כוללת זכויות במגוון תחומים, כגון זכויות אזרחיות, תרבותיות, כלכליות, פוליטיות, חברתיות והומניטריות. בספרות המקצועית ניתן למצוא סמנטיקה שונה בחלוקת זכויות אלה לתת-קטגוריות, אולם בשל קוצר היריעה נציג רק מדגם קטן מסיווגים אלה.

בארגון יוניס"ף⁹, למשל, מחלקים את זכויות הילד לארבע קטגוריות עיקריות (להלן: "החלוקה הראשונה"): **זכויות להישרדות** (Survival Rights) – הכוללות מלבד הזכות האלמנטרית לחיים גם זכויות המבטיחות את יכולת ההישרדות וההתפתחות של ילדים, כגון הזכות לטיפול רפואי ולבריאות; **זכויות להגנה** (Protection Rights) – המכוונות להגן על ילדים מפני התעללות, הזנחה וניצול מכל סוג שהוא. נקודת המוצא בהקניית זכויות אלו היא שאוכלוסיית הילדים הנה אוכלוסייה חלשה החסרה את הכוח הפיזי, המנטלי, הנפשי והפוליטי להגן על עצמה; **זכויות להתפתחות** (Development Rights) – המדגישות את הצורך לא רק במניעה של תופעות שליליות, אלא בתמיכה אקטיבית בהתפתחות חיובית של ילדים. קטגוריה זו כוללת זכויות משפחתיות, חינוכיות ותרבותיות, זכויות הקשורות לפנאי, לאיכות חיים וכדומה; **זכויות להשתתפות** (Participation Rights) – הכוללות את הזכות להגדרה עצמית, לנגישות למידע, לביטוי עצמי, ליכולת התאגדות והזכות לקחת חלק בכל הליך משמעותי המשפיע על חייו של הילד. אפשר לומר כי זכויות אלו המרוחקות ביותר מהקונצנזוס ומעורר ויכוח נוקב.

חלוקה אחרת (להלן: "החלוקה השנייה") מבחינה בין שלוש קטגוריות של זכויות: **הזכות להגשמה עצמית ולאוטונומיה** (Self Determination), **זכויות פוליטיות** (Political Rights) ו**זכויות להתפתחות ולהגנה** (Nurturance and Protection Rights)¹⁰. חלוקה זו, לעומת החלוקה של יוניס"ף, מפרידה בין זכויות פוליטיות לזכויות להגשמה עצמית ולאוטונומיה. הזכויות הפוליטיות כוללות בעיקר את הזכות להתאגדות והזכות לבחור, והזכויות להגשמה עצמית ולאוטונומיה מדגישות זכויות

אמנם הסטטוס של ילדים כבני אדם מקובל כיום בעולם, אך חשוב לזכור כי הוא התפתח רק בדורות האחרונים¹. כיום יש בסיס משותף ורחב לתפיסה שהילד הוא יצור אנושי ומתפתח אשר יש להעניק לו מגוון זכויות, החל מהגנה על שלומו ועל בריאותו ועד אוטונומיה וכבוד לדעותיו ולרצונותיו². העדות הישירה ביותר לכך היא הקבלה האוניברסלית של האמנה בדבר זכויות הילד³, אשר נחתמה ואושרה על ידי כל מדינות העולם, מלבד ארצות-הברית וסומליה⁴. האמנה היא החוזה המקיף ביותר בנוגע לזכויות אדם, העוסק במגוון רחב של סיטואציות האופייניות לילדים⁵. זהו מסמך כוללני ואינטגרטיבי היוצר את מערכת הסטנדרטים המקיפה ביותר והמקובלת ביותר בעולם בנוגע לילדים, שהושגה עד כה⁶.

רצף הזכויות המקובל כלפי ילדים, שלפיו זכויות חברתיות וכלכליות קודמות לזכויות פוליטיות ולזכויות להגשמה עצמית, הפוך מרצף הזכויות שאנו מכירים בנוגע למבוגרים

הקונצנזוס הרחב שנוצר סביב העיקרון שלפיו לילדים יש זכויות, מחפה לא אחת על חוסר ההסכמה הבסיסי – גם בין אלו הנמנים עם התומכים בזכויות הילד – בנוגע לתוכן של זכויות אלה ולגבולותיהן. אף שהאמנה בדבר זכויות הילד עצמה תומכת בקידום כבודם של ילדים ובשימורם, תומכי זכויות הילד חלוקים בנוגע למידת הדגשתו של מרכיב ההגנה (Protection) – משמע: ראיית הילד כאובייקט הראוי להגנה, בהשוואה למרכיב האוטונומיה וההתפתחות (Autonomy and Development) – משמע: ראיית הילד כישות אוטונומית וכבעל זכות לתת ביטוי לדעותיו ולהשפיע על עתידו ועל גורלו, כמרכיבים הבסיסיים של זכויות הילד⁷. באופן דומה, השיח הציבורי מתמקד פעמים רבות ב"עומות" שבין זכויות

* דוקטור לעבודה סוציאלית, יושב ראש קבוצת מחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. סמנכ"ל המועצה הלאומית לשלום הילד.

** רכות פרויקטים (לשעבר) במועצה הלאומית לשלום הילד.

*** רכות קבוצת מחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

המאמר נכתב בסיוע קרן קונרד אדנאואר ומרכז מינרבה לזכויות האדם, באוניברסיטה העברית בירושלים.

כגון הזכות להשתתפות בהליכים המשפיעים על חייו של הילד וזכות הביטוי. ההבדל העיקרי בין שתי החלוקות הוא שבחלוקה של יוניס"ף מושם הדגש על זכויות המעניקות הגנה לילדים ותומכות בהתפתחות התקנית שלהם, כלומר על זכויות המיוחדות לילדים או המודגשות יותר בהקשר של ילדים בגלל היותם אוכלוסייה חלשה הזקוקה להגנה. לעומת זאת, החלוקה השנייה מדגישה את הזכויות הפוליטיות והאזרחיות של ילדים ובכך משווה, במידה רבה, בין אוכלוסיית הילדים לבין אוכלוסיית חלשות ומקופחות אחרות שרוצות לקדם את מעמדן החברתי, כגון אוכלוסיית הנשים, מיעוטים אתניים ומיניים¹¹.

חלוקה שלישית (להלן: "החלוקה השלישית") מבחינה בין זכויות אזרחיות, פוליטיות, חברתיות וכלכליות¹². ההבדל בין החלוקה השלישית לחלוקה השנייה אינו גדול, והוא בעיקרו הבדל סמנטי. ניתן לראות הקבלה בין זכויות אזרחיות (בחלוקה זו) לזכויות של הגשמה עצמית ואוטונומיה (בחלוקה השנייה), וכן הקבלה בין זכויות חברתיות וכלכליות (בחלוקה זו) לזכויות להתפתחות והגנה (בחלוקה השנייה).

לצורך הדיון במאמר זה נשתמש בחלוקה השלישית, שהנה המתאימה ביותר להבנת התפתחותן ויישומן של זכויות ילדים. זכויות חברתיות וכלכליות של ילדים נוגעות לזכויות משפחתיות, חינוכיות וקהילתיות, וביניהן הזכות לבריאות תקינה, הזכות לחינוך, הזכות להגנה מפני ניצול, הזכות לתנאי קיום מינימליים וכדומה. זכויות אזרחיות נוגעות למעמד המשפטי-אזרחי של הילדים במדינה, למשל, הזכות לאוטונומיה של הילד על חייו ועל גורלו, זכות הילד להגשמה עצמית, הזכות להביע דעה בכל עניין הנוגע לו, זכות הילד להשתתף בהחלטות הקשורות בחייו, הזכות להישמע בכל הליך שיפוטי או מנהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין ועוד. זכויות פוליטיות נוגעות ליחסיהם של הילדים עם מוסדות ממשלתיים, ובכלל זה הזכות להתארגנות (למשל מועצת תלמידים), הזכות להשתתפות בתהליכים פוליטיים (למשל נציג ילדים בוועדה ממשלתית למען ילדים), הזכות לבחור וכדומה.

חשיבותה של הזכות להתפתחות

ללא קשר לסיווגים השונים הקיימים, הזכות להתפתחות הנה הזכות הראשונית והמשמעותית ביותר בנוגע לילדים, והיא מהווה חלק מהזכויות החברתיות והכלכליות שלהם. זכות זו מהווה את עקרון היסוד של האמנה הבין-לאומית לזכויות הילד ומהווה בסיס לדין במימוש של עקרונותיה האחרים¹³. היא כוללת בתוכה את מרכיב ההגנה מפני התעללות, הזנחה וניצול מכל סוג שהוא, את מרכיב ההישרדות ואת מרכיב ההתפתחות. בזכות להתפתחות נכללות הזכויות הבאות: זכותם של ילדים לחיות תוך שמירה על בריאותם; זכותם להתפתחות גופנית ולהתפתחות יכולות וכישורים שיאפשרו להם לחיות בכבוד; זכותם לחיות ברמת חיים שתאפשר את מימושן של הזכויות האלה¹⁴. זכות זו מהווה את הבסיס להתפתחותם התקינה של ילדים, והיא מכוונת לספק את כל צורכיהם הפיזיים, הנפשיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים¹⁵.

הספרות מציגה קונצנזוס רחב כי לילדים, מטבע היותם אוכלוסייה חלשה, יש זכות להגנה ולהתפתחות (כלומר זכויות חברתיות). זאת, בניגוד לזכויות להגשמה עצמית ולאוטונומיה (זכויות אזרחיות) ובוודאי בניגוד

לזכויות הפוליטיות, שקיים סביר ונזקק באיו מידה, אם בכלל, יש להעניקן לילדים. רצף הזכויות המקובל כלפי ילדים, שלפיו זכויות חברתיות וכלכליות קודמות לזכויות פוליטיות ולזכויות להגשמה עצמית, הפוך מרצף הזכויות שאנו מכירים בנוגע למבוגרים. בקרב מבוגרים, זכויות אזרחיות ופוליטיות נחשבות לזכויות הבסיסיות ביותר, כגון הזכות לבחור ולהיבחר, הזכות לביטוי עצמי ולהתאגדות, ואילו הזכויות החברתיות והכלכליות הן האחרונות בחשיבות. אין זה מובן מאלי כי אוכלוסיית המבוגרים כולה, או קבוצות מסוימות בה, זכאיות לזכויות חברתיות וכלכליות כגון מחסה, מזון הולם, בריאות, פנאי והגנה מפני התעללות.

1 S.N. Hart "From Property to Person Status: Historical Perspective on Children's Rights" 46 *American Psychologist* (1991) 53; J.M. Hawes *The Children's Rights Movement: A History of Advocacy and Protection* (Boston, 1991); R. Takanishi "Childhood as a Social Issue: Historical Roots of Contemporary Child Advocacy Movements" 34 *J. of Social Issues* (1978) 8

2 יי קדמן "זכויות הילד בישראל – הלכה למעשה" **ביטחון סוציאלי** 63 (2002) 154.
3 ס' 6 לאמנה בדבר זכויות הילד, כ"א א 31, מס' 1038, ע' 35 (להלן: "האמנה בדבר זכויות הילד" או "האמנה").

4 פעמים רבות מבלבלים בין חתימה על אמנה לאשרורה. מדובר בשני שלבים נפרדים באימוץ אמנה או הסכם. החתימה מחייבת את הממשלה הלאומית לעבוד לקראת אשרורה ולהימנע מאימוץ מדיניות הסותרת את האמנה. האשרור הופך את הממשלה לצד באמנה ולכן גם לאחרית כלפי אומות אחרות ביישומה. בכמה מדינות (כגון ארצות-הברית) אשרור פירושו גם שלאמנה יש סטטוס של חוק בתוך המדינה. במדינות רבות אחרות, אמנות אינן מוצאות לפועל בפני עצמן. הפרלמנט הלאומי חייב לאמץ חקיקה מיישמת לאמנה כדי שניתן יהיה לאכוף אותה במערכת החוק של המדינה.

5 G.B. Melton "Building Humane Communities Respectful of Children: The Significance of The Convention on The Rights of The Child" 60 *American Psychologist* (2005) 918

6 בי נוי "האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד כמצפן וכאתגר לשיפור מערכת החינוך" **ביטחון סוציאלי** 63 (2002) 187.

7 G.B. Melton *Child Advocacy: Psychological Issues and Interventions* (New York, 1983); C.M. Rogers & L.S. Wrightsman "Attitudes Toward Children's Rights" 34(2) *J. of Social Issues* (1978) 59

8 ראו לדוגמה: G.B. Melton "The Child's Right to a Family Environment: Why Children's Rights and Family Values are Compatible" 51 *American Psychologist* (1996) 1234

9 ארגון יוניס"ף (UNICEF), נוסד ב-1946 על פי החלטה של העצרת הכללית של האו"ם, ובשנת 1953 נעשה הארגון חלק אינטגרלי מהאו"ם. הוא נועד לסייע לילדים עניים במדינות מתפתחות, ופועל כיום ב-160 מדינות ברחבי העולם (last visited on 3.6.2006) [http://www.unicef.org]

10 A. Ben-Arieh, M. Khoury-Kassab & M.M. Haj-Yahia "Generational, Ethnic, and National Differences in Attitudes Toward The Rights of Children in Israel and Palestine" *American J. of Orthopsychiatry* (in press)

11 A. Ben-Arieh & Y. Boyer "Citizenship and Childhood: The State of Affairs in Israel" 12 *Childhood* (2005) 33

12 M. Khoury-Kassab, M.M. Haj-Yahia & A. Ben-Arieh "Adolescents' Approach Toward Children Rights: Comparison Between Jewish and Palestinian Children From Israel and The Palestinian Authority" *Children and Youth Service Review* (in press)

13 ט' דולב וד' בן-רבי "האמנה בדבר זכויות הילד: עקרונות כלליים ויישומם בישראל" **ביטחון סוציאלי** 63 (2002) 131.

14 ס' 6 לאמנה בדבר זכויות הילד: "המדינות החברות מכירות בזכותן הטבעית של כל ילד לחיים; המדינות החברות יבטיחו עד מירב המידה האפשרית את הישרדות הילד והתפתחותו".

15 Hart, *supra* note 1

האנשים עלולים להיות לא מוגנים או מעוותים. הכישלון להכיר באזרחות של קבוצות ספציפיות בתוך החברה או חוסר יכולת לספק הזדמנויות לביטוי דמוקרטי יכולים גם הם לרוקן את רעיון הזכויות בכלל וזכויות הילד בפרט מכל משמעות. מצב כזה יכול לעתים להגביר את הקונפליקט החברתי על ידי שימוש בטענות ציניות או בטענות לא ענייניות בנוגע לזכויות הילד, במטרה לקדם את האינטרסים של קבוצות פוליטיות, כלכליות, אתניות או דתיות מסוימות¹⁷.

המזרח התיכון משקף קונטקסט של שינוי פוליטי מתמשך מעין זה ומצב של חוסר ודאות בקרב הקבוצות האתניות, הדתיות והלאומיות השונות החיות בו. המחקר המוצג במאמר זה מבקש לעשות שימוש בהזדמנות יוצאת דופן זו על מנת להגביר את הידע בנוגע להשפעה היחסית של גיל (בגרות), דור, תרבות ולאום על תפיסות בנוגע לזכויות הילד. זהו המחקר הראשון מסוגו שנעשה בישראל וברשות הפלסטינית על תפיסות בנוגע לזכויות הילד. ממצאי המחקר אכן מצביעים על כך כי לאומיות-אתניות ותרבות משפיעות על התפיסות בנוגע לזכויות הילד, הן בקרב מבוגרים והן בקרב ילדים, ומלמדים כי למרכיב הסוציו-פוליטי ולעצם היותן של החברות במחקר "חברות בהתהוות" ובקונפליקט מתמשך יש השפעה על מגמת ההתחזקות של הזכויות האזרחיות והפוליטיות של ילדים בהן.

מאמר זה מתמקד בזכויות הילד בכלל, ובזכות להתפתחות בפרט כזכות יסוד מהותית של ילדים (זכויות חברתיות וכלכליות). המאמר מבקש לבחון את מימושה של הזכות להתפתחות ברמה היישומית, הלכה למעשה בישראל, וברמה התפיסית, משמע: התפיסות שיש למבוגרים וילדים על זכויות הילד, כאמור, בהקשר של חברות לא מערביות הנתונות בקונפליקט מתמשך ובפרספקטיבה רב-דורית. בבסיס מאמר זה שתי טענות עיקריות: **האחת**, כי יש קשר בין מעמד הילד והזכויות הניתנות לו בפועל לבין התפיסות בנוגע לרעיון זכויות הילד. **והשנייה**, כי למרכיב הסוציו-פוליטי והתרבותי יש השפעה ניכרת על התהוותן של זכויות ילדים מבחינת יישומן ומבחינת המודעות אליהן.

בחינת הטענות להלן תיעשה בכמה שלבים: בשלב הראשון נבחן את הידע המחקרי הקיים על אודות תפיסות זכויות הילד. נבחן הן את תפיסת הילדים והן את תפיסת המבוגרים בנוגע לרעיון זכויות הילד, תוך התייחסות להשפעת המשתנים התרבותיים על תפיסות אלו. בשלב השני נתמקד במצב זכויות הילד ובמעמדן בישראל וברשות הפלסטינית (שתי חברות הנמצאות בקונפליקט מתמשך), תוך התייחסות להקשר המשפחתי והסוציו-פוליטי. כמו כן, נבחן אם זכות הילדים להתפתחות אכן ממומשת בישראל. לבסוף, נציג את תוצאות המחקר שנעשה בישראל וברשות הפלסטינית בנוגע לתפיסות ילדים ומבוגרים את רעיון זכויות הילד בקרב שלוש קבוצות לאומיות-אתניות שונות (יהודים תושבי ישראל, פלסטינים תושבי ישראל ופלסטינים תושבי הרשות הפלסטינית), וננתח לנוכח תוצאות מחקר זה את המשתנים המשפיעים על תפיסת זכויות הילד, וכן את הקשר הקיים בין מעמד הילד והזכויות הניתנות לו בפועל לתפיסות בנוגע לרעיון זכויות הילד בקרב ילדים ומבוגרים.

"חלומות שמייים", ילדים פלסטינים באזור חברון, מתוך סדרת "החיים נפלאים", צילום: סטיב סבלה

ממצאי הסקירה והמחקר המוצגים במאמר זה מצביעים על מצב פרדוקסלי ... בפועל, במדינת ישראל הילדים אינם נהנים מזכויות חברתיות וכלכליות רבות, ולעומת זאת, יש להם כיום יותר זכויות אזרחיות ופוליטיות מאשר בעבר

פועל יוצא של הדבר הוא שאפשר להניח כי בניגוד למצב אצל מבוגרים, זכותם של ילדים להתפתחות תהיה מוגנת יותר¹⁸. עם זאת, ממצאי הסקירה והמחקר המוצגים במאמר זה מצביעים על מצב פרדוקסלי שבו עקרון הרצף ההפוך האמור אינו מתקיים. כך, לא רק שמבוגרים וילדים תומכים בזכויות אזרחיות ופוליטיות יותר מאשר בזכות להתפתחות (זכויות חברתיות וכלכליות), אלא אף בפועל, במדינת ישראל הילדים אינם נהנים מזכויות חברתיות וכלכליות רבות, ולעומת זאת, יש להם כיום יותר זכויות אזרחיות ופוליטיות מאשר בעבר.

חברה הרוצה לשמור על ילדיה, לדאוג כי יגדלו ויתפתחו באופן תקין ולקדם אותם כך שיהפכו להיות אזרחים תורמים בחברה, צריכה להעניק לכל ילדיה את הזכויות להתפתחות ולהגנה. כאמור, אין עוררין על החשיבות שבהענקת זכויות אלו לילדים, אך עם זאת, ילדים רבים ברחבי העולם לא תמיד נהנים מהן.

העיסוק בזכויות הילד ובמערכות היחסים שבין ילדים לבין משפחות ולבין המדינה משמעותי יותר בחברות הנמצאות בקונפליקט מתמשך. זאת משום שהאוטונומיה, הביטחון והרווחה הכלכלית של אנשים בקבוצות חלשות או אפילו של החברה כולה עומדים בסכנה, ובשל כך היחסים בין

ב. הידע המחקרי על תפיסת זכויות הילד

אף שרוב מדינות העולם ובכללן מדינת ישראל כבר חתמו על האמנה בדבר זכויות הילד ואשררו אותה, עדיין יש פער גדול בין ההסכמה למעשה, כך שבהסכמה זו אין כדי להבטיח את הזכויות הבסיסיות באמנה¹⁸. מימוש הזכויות תלוי במידה רבה בהכרתן של התפיסות, האמונות והגישות השונות הקיימות באותה חברה לגבי רעיון זכויות הילד ובהבנתן. על כן הניסיון לעמוד על היקף זכויות הילד בחברה כלשהי, על מידת יישומן ועל השתלבותן במערכת הנורמות והערכים החברתיים, מחייב התייחסות לתפיסות אלה. בהקשר זה חשוב במיוחד להבין את תפיסת זכויות הילד בקרב כלל האוכלוסייה ובקרב קבוצות שונות באוכלוסייה: גילאים שונים, תרבויות שונות, מעמדות סוציו-אקונומיות שונים, קבוצות אתניות שונות וכדומה.

1. הפרספקטיבה של הילדים

כאמור, חוסר הוודאות הקיים כיום בנוגע להיקף יישום זכויות הילד, מקורו, בין השאר, באי-הכרת התפיסות, האמונות והגישות הקיימות בתחום. בהקשר זה, חשוב במיוחד להבין את הפרספקטיבה של הילדים עצמם לגבי זכויותיהם, וזאת מכמה סיבות¹⁹:

(1) מחקר העוסק בתפיסות ילדים את זכויותיהם עשוי לסייע ביצירת סדר יום ציבורי לקידום זכויות הילד ולסנגור על ילדים, משום שלמבוגרים לרוב אין הכישורים או היכולת לזהות את הנושאים החשובים לילדים והמעסיקים אותם²⁰.

(2) מחקר העוסק בתפיסות ילדים את זכויותיהם יכול לזהות את הסיטואציות שבהן ילדים מאמינים שזכויותיהם אינן נאכפות ולעזור לעצב התערבויות לתיקון המצב. המחקר אף עשוי לתרום להכרתם של ילדים בכך שאכן יש להם זכויות, שהרי כל עוד הם לא יאמינו שזכויותיהם ייאכפו הם לא ידרשו אותן ולא ישתמשו בהן.

(3) מחקר השואל ילדים על אופן תפיסתם את זכויותיהם משדר מסר של כבוד לילדים. יש בכך משום יישום אלמנט חשוב באמנה, הדורשת מהמדינות החתומות עליה להבטיח שלילדים יהיו הזדמנויות לבטא את דעתם על נושאים המטרידים אותם והמעסיקים אותם²¹.

(4) מחקר העוסק בתפיסות ילדים את זכויותיהם (ובמיוחד במנגנונים שדרכם תפיסות אלו נוצרות) יכול לסייע לתהליכי החינוך של ילדים לערכים דמוקרטיים. הבנת זכויות אדם בסיסיות הנה חיונית לאזרחות של כל דמוקרטיה בריאה, ובפרט בחברות בהתהוות הנמצאות במעבר לדמוקרטיה.

חשוב לבחון לא רק מה ילדים חושבים על רעיון זכויות הילד, אלא גם אם הם מבינים את רעיון הזכויות. מחקרים שונים מראים כי קיימת התקדמות רב-שלבית בהבנתם של ילדים את זכויותיהם²². בדרך כלל ילדים רוכשים הבנה בסיסית של הרעיון בשנות בית הספר היסודי, ובאותה תקופה הם אף מאמצים את הפרספקטיבה הכללית על זכויות אדם המקובלת בחברתם. העיקרון הכללי שלפיו תפיסות אלו מתפתחות באמצע הילדות הוכח במחקרים במדינות שונות כגון ארצות-הברית²³, קנדה²⁴, אסטוניה²⁵, נורבגיה²⁶ ודרום אפריקה²⁷.

מחקר נורבגי²⁸ מראה לדוגמה, כי רוב הילדים בני ה-6 תמכו בחופש ביטוי ודת לילדים ולמבוגרים. הילדים המשתתפים אף זיהו הגבלות

על זכויות אלה כביטוי לא צודק של סמכות המשפחה, בית הספר או הממשלה. בדרך כלל רעיונות מורכבים מעין אלו מובנים באופן מלא לכל המאוחר בגיל 10²⁹.

הספרות מצביעה על קשר בין הבנה של זכויות לבין מידת התמיכה בהן. למעשה, האופן שבו ילדים תופסים את זכויותיהם, כלומר דעתם עליהן, משפיע במידה רבה על הדרך שבה הם חווים ומבינים אותן הלכה למעשה בחייהם. כך, למשל, ילדים שחווים אוטונומיה בקבלת החלטות בחייהם, עשויים לנטות לתמוך בזכות לאוטונומיה ולהגדרה עצמית. עדות לכך ניתן למצוא במחקר על תפיסות ילדים ובני נוער את זכויותיהם, שמצא כי ילדים צעירים בגילאי 8–12 תמכו בזכות להישרדות ולהתפתחות (זכויות חברתיות וכלכליות) במידה רבה יותר מאשר בזכות לאוטונומיה (זכויות אזרחיות ופוליטיות), ואילו מתבגרים שרמת ההבנה שלהם מפותחת יותר, הראו תמיכה רבה יותר בשני סוגי הזכויות הללו³⁰.

אף שההתבגרות היא המשתנה החשוב ביותר בהבנת ילדים את זכויותיהם, עמדתם בעניין הצורך לעמוד על הזכויות והחשיבות שהם נותנים לסוגים מסוימים של זכויות, תלויות גם בהקשר החברתי. אמנם לבגרות השפעה רבה יותר על הנימוק שנותנים ילדים בכל הנוגע ליישום האוטונומיה שלהם מאשר ליישום זכויותיהם³¹, אולם מידת התמיכה

- 16 B. Riepl & H. Wintersberger *Political Participation of Youth Below Voting Age: Example of European Practice* (Vienna, 1999)
- 17 G.B. Melton "Children, Politics, and Morality: The Ethics of Child Advocacy" 16 *J. of Clinical Child Psychology* (1987) 357
- 18 קדמן, לעיל הערה 2.
- 19 S.P. Limber, V. Kask, M. Heidmets, N.H. Kaufman & G.B. Melton "Estonian Children's Perceptions of Rights: Implications For Societies in Transition" 7 *International J. of Children's Rights* (1999) 365; G.B. Melton & S.P. Limber "What Rights Mean to Children: Children's Own Views" *The Ideologies of Children's Rights* (Dordrecht, M. Freeman & P. Veerman eds., 1992) 167
- 20 A. Ben-Arieh "Where are The Children? Children's Role in Measuring and Monitoring Their Well-Being" 74 *Social Indicators* (2005) 573
- 21 Limber, Kask, Heidmets, Kaufman & Melton, *supra* note 19
- 22 G.B. Melton "Children's Concepts of Their Rights" 9 *J. of Clinical Child Psychology* (1980) 186; Melton & Limber, *supra* note 19
- 23 Melton, *supra* note 7; Melton, *supra* note 22; Melton & Limber, *supra* note 19.
- 24 C. Helwig "The Role of Agent and Social Control Context in Judgments of Freedom of Speech and Religion" 68 *Child Development* (1997) 484
- 25 Limber, Kask, Heidmets & Kaufman, *supra* note 19
- 26 Melton & Limber, *supra* note 19
- 27 B.J. Peens *Children's Perceptions of Their Rights* (Unpublished doctoral dissertation, University of the Free State, Bloemfontein South Africa, 1997).
- 28 Helwig, *supra* note 24
- 29 M.D. Ruck, D.P. Keating, R. Abramovitch & C.J. Koegl "Adolescents' and Children's Knowledge About Rights — Some Evidence For How Young People View Rights in Their Lives" 21 *J. of Adolescent* (1998) 275
- 30 *Ibid.*
- 31 M.D. Ruck, R. Abramovitch & D.P. Keating "Children's and Adolescents' Understanding of Rights — Balancing Nurture and Self-Determination" 64 *Child Development* (1998) 404

פתוחה ("אילו זכויות יש לילדים?"), נטו ילדים נורבגיים באופן ניכר לציין בתשובתם זכויות חברתיות וכלכליות, שהן שכיחות בדמוקרטיה סוציאלית המאפיינת את נורבגיה (כגון זכויות לטיפול רפואי, ביגוד, ביטחון ושלוש). לעומת זאת, ילדים אמריקנים ואסטונים נטו לציין בתשובה לשאלה זו בעיקר זכויות של הגשמה עצמית, כגון הזכות לקבל החלטות, "לעשות דברים" או "לבטא את עצמי"³⁸. במחקרים אחרים נמצא כי גם הבדלים דקים בתרבות הסוציו-פוליטית, כגון ההבדלים בין ילדים אמריקנים לקנדים³⁹ או בין ילדים אמריקנים, קנדים ושווייצרים⁴⁰ משתקפים בדגש שהילדים שמו על הזכות לאוטונומיה אישית.

חשוב לציין כי אף אחד מן המחקרים הללו לא כלל חברות שבהן הנצרות לא הייתה הדת הדומיננטית, ורובם התמקדו בחברות בעלות תרבות מערבית ברורה. אפילו אסטוניה, רפובליקה סובייטית לשעבר, היא מבחינה היסטורית לותרנית בדתה (אף שחלקים נרחבים בה נשלטים על ידי חילוניות בסגנון נורדי) ומערבית בהשקפתה התרבותית והפוליטית, פרספקטיבה שמהר מאוד גברה בחשיבותה בשנות ה-90, אחרי סיום המשטר הסובייטי⁴¹.

כדי להבין הן את תהליך הסוציאליזציה של ילדים בתרבויות פוליטיות והן את ההשפעה היחסית של משתנים סוציו-פוליטיים אלו ביחס לגורמים התפתחותיים של תפיסות זכויות הילד, יש צורך לחקור גם תרבויות לא מערביות (ובעיקר תרבויות הנמצאות במעברים מהירים ומתמשכים) וכן לערוך מחקרים רב-דוריים. למחקרים מעין אלו משמעות מיוחדת בימים אלו לאור תהליכי הדמוקרטיזציה הגלובלית והשינויים החברתיים הרחבים שמתרחשים.

בחברות העוברות תהליכי שינוי מעין אלה, השינויים באופי השיח הפוליטי ובחיי היומיום קשורים לשינויים בסדר החברתי, לרבות שינויים הקשורים למעמד הילדים, לסמכות ההורית⁴² ולסגנונות הורות שונים⁴³. כמו כן, נמצא קשר בין משתנים משפחתיים אלה לתפיסות ולגישות כלפי רעיון זכויות הילד⁴⁴. מאמר זה, כאמור, שם לעצמו למטרה לבחון את תפיסת זכויות הילד ומידת יישום הזכות להתפתחות בחברות לא מערביות הנתונות בקונפליקט מתמשך ובפרספקטיבה רב-דורית.

ג. המקרה של ילדים ומשפחות בישראל וברשות הפלסטינית

ישראל מהווה דוגמה יוצאת דופן לחברה הנמצאת במצב של קונפליקט מתמשך. ישראל הנה גם דוגמה לחברה רב-תרבותית הכוללת אף ששעים שונים – לאומי, אתני ודתי⁴⁵. השעם הלאומי הוא העמוק ביותר והבולט ביותר, ויחסי יהודים-ערבים בישראל ממשיכים להתעצב ולהיות מושפעים קודם כול מהקונפליקט הלאומי⁴⁶. זאת ועוד, המעמד של האזרחים (והילדים) הערבים והיחסים בין יהודים לערבים בישראל מונחים על ידי שלושה עקרונות: האופי הדמוקרטי של מדינת ישראל, האופי היהודי-ציוני שלה והצורך לשמור על הביטחון. כאשר עקרונות אלו נמצאים בקונפליקט, כפי שקורה פעמים רבות, שני העקרונות האחרונים גוברים על הראשון וקובעים את סדר היום הציבורי והפוליטי⁴⁷.

החברתית ברוחה משפיעה על מידת הדגש שילדים נותנים לזכותם למשאבים בסיסיים (כגון חינוך, בריאות) בנוגע לזכותם להגשמה עצמית ולפרטיות³². כך, למשל, ילדים ממשפחות חלשות נוטים לתמוך פחות בזכויותיהם לעומת ילדים ממשפחות חזקות יותר, החווים מימוש זכויות על בסיס יום-יומי³³.

2. הפרספקטיבה של המבוגרים

תפיסת המבוגרים את זכויות הילד חשובה אף היא. בהיבט המעשי, להורים, למורים ולמבוגרים אחרים בעלי סמכות יש פעמים רבות את הכוח לסכל, לאפשר או ליישם באופן ישיר את זכויות הילד. הורים אף יכולים באופן עקיף להשפיע על יכולת הילדים לעמוד על זכויותיהם, מכוח תפקידם בעיצוב ובטיפול ההשקפות העצמיות של הילדים.

המחקר שנעשה בתחום תומך בהשערה שהורים מעצבים פעמים רבות את תפיסת ילדיהם בכל הקשור לזכויות בכלל ולזכויותיהם בפרט³⁴. עם זאת, אין מספיק ידע בנוגע למנגנונים שבאמצעותם תפיסות אלו מעוצבות, ובנוגע להשפעה היחסית שיש להורים בעיצוב תפיסות הילד לעומת השפעות תרבותיות אחרות.

כמה מחקרים שנערכו בצפון אמריקה³⁵ הראו בעקביות שסטודנטים ומבוגרים בחברה הכללית נוטים יותר לתמוך בזכויות של הגדרה עצמית לילדים בוגרים בהשוואה לילדים צעירים. מבוגרים גם נוטים לתמוך בזכויות להתפתחות (כגון הזכות לחינוך) יותר מאשר בזכויות אחרות, ללא קשר לגיל הילד. מחקרים רב-דוריים שונים הראו כי הורים נוטים לתמוך בזכויות להתפתחות יותר מאשר המתבגרים שלהם, אך נוטים להכיר פחות בזכות הילדים להגשמה עצמית³⁶.

חווית הילדות בכלל, ותפיסת זכויות הילד בפרט, מעוצבות גם על ידי סטטוס החברה הערבית כמיעוט לאומי הנמצא בנחיתות חברתית וכלכלית

3. משתנים תרבותיים

במחקר על הקצאת סמכויות בין הורים וילדים בקליפורניה, מצאו בוהרנסטדט (Bohnsstedt) וחבריו הבדלים אתניים ודתיים בנוגע לנטיית המשתתפים להעדיף קבוצת גיל אחת או אחרת³⁷. אנגלו-אמריקנים ואסיו-אמריקנים נטו יותר לנקודת המבט של הילד לעומת אפרו-אמריקנים והיספנים שנטו יותר לכיוון המבוגרים; בדומה, יהודים ואגנוסטים תמכו בנקודת המבט של הילד יותר מאשר קתולים ופרוטסטנטים. אף שהמחקר עצמו לא עסק ישירות בעמדות בנוגע לזכויות הילד, ממצאיו תומכים בהשערה הכללית של המחקרים כי "תפיסות בנוגע לזכויות הילד מושרשות בערכים ליברלים-קונסרבטיביים כלליים יותר".

מחקרים השוואתיים שונים מלמדים כי גם התרבות הפוליטית משפיעה על התפיסות בנוגע לזכויות הילד. לדוגמה, בתשובה לשאלה

1. הילד הערבי ומשפחתו

בהקשרם של קונפליקטים מתמשכים בין קבוצות חברתיות ורעיונות פוליטיים, משפחות ערביות בישראל וברשות הפלסטינית שומרות לרוב על תרבות "מזרחית" מסורתית⁴⁸. הערבים נוטים לשים דגש על חיי משפחה, הם מעריכים לכידות והמשכיות משפחתית, ומיישמים מודל של עזרה הדדית בתוך המשפחה. הם נוטים לשים את טובת המשפחה כולה ורווחתה מעל לרווחתם של חברי המשפחה היחידים. החברה הערבית מדגישה את החשיבות של יחסים טובים בין המשפחה הגרעינית והמורחבת. סטטוס הילדים מושפע מן האחריות החלקית של המשפחה המורחבת בחינוכם (בשיתוף פעולה עם ההורים). במשפחות ערביות האבות הם האחראיים בדרך כלל על המשמעת, והאימהות על התמיכה, החינוך והגידול של הילדים. מהילדים מצפים שישמעו להוריהם, יבצעו את דרישותיהם ויעמדו בציפיותיהם.

גם היחסים בין האחים הם הייררכיים. הורים ממשיכים להעביר את האחריות על שמירת הילדים לאחים הבוגרים. בנים (בעיקר הבוגרים שבהם) מועדפים בדרך כלל בחברה הערבית, כי ההורים מטילים עליהם את האחריות לשימור מוניטין המשפחה וזיכרון אבות המשפחה. הבן הבכור במשפחה הערבית משמש כמודל חיקוי. הוא לא רק שומר על אחיו הצעירים במהלך הילדות, אלא מפגין כלפיהם להם דאגה הורית גם בשלבים מאוחרים יותר בחיים.

2. הילד היהודי ומשפחתו

כמו שכניהם הערבים, גם משפחות יהודיות בישראל קרועות בין הלחץ של המודרניות והמעבריות מחד, לחוק של הערכים המסורתיים מאידך⁴⁹. שינויים דומים לאלו שחלו במדינות מערביות מתועשות התרחשו גם בישראל בדפוסים של נישואין, משפחתיות וגירושין. עם זאת, משפחות יהודיות בישראל הן לרוב יציבות יותר מאשר משפחות במקומות אחרים במערב. בהשוואה למשפחות בחברות אירופיות, למשפחות יהודיות ישראליות יש יותר ילדים, יש בהן פחות מקרי גירושין והתפקידים המגדריים הם מסורתיים יותר, כמו גם המנהגים החברתיים.

נראה גם כי אין דפוס משפחה יהודי אחיד, וקיימים הבדלים רבים בין משפחות בעלות רמות דתיות שונות, מורשת לאומית שונה וסיפור הגירה אחר. לדוגמה, בחיבור שסקר את המאפיינים התרבותיים ויחסי הורים-ילדים בקרב משפחות יהודיות מהגרות שהיגרו לאחרונה מחבר העמים נמצא כי משפחות אלה נוטות יותר להיות מאופיינות בגירושין, במסגרת משפחתית חד-הורית וכן במשק בית אחד בו חיים שלושה דורות⁵⁰. בנוסף, ההגירה עצמה מבלבלת, ותפקידים דוריים יכולים להתהפך כאשר ילדים לומדים את הנורמות ואת השפה במדינה החדשה במהירות רבה יותר מהוריהם. שינויים אלה מודגשים עקב החוויות השונות של ההורים ושל הילדים, כאשר ההורים גדלו בחברה טוטליטרית, לעומת ילדיהם הגדלים בחברה דמוקרטית⁵¹.

3. ההקשר הסוציו-פוליטי

אחת הסיבות למורכבותה של תפיסת זכויות הילד בישראל וברשות הפלסטינית היא העובדה שהערבים החיים בישראל לרוב תופסים עצמם כחלק מהאומה הפלסטינית. לרוב הם גם מאמינים ששאר האומה

- I. Cherney & N. Perry "Children's Attitudes Toward Their Rights: An International Perspective" *Monitoring Children's Right* (New York, E. Verhellen ed., 1996) 241; Melton & Limber, *supra* note 19
- Melton, *supra* note 7; Melton, *supra* note 22.
- Ruck, Keating, Abramovitch & Koegl, *supra* note 29; M.D. Ruck, M. Peterson-Badali & D.M. Day "Adolescents' and Parents' Understanding of Children's Rights in The Home" 12 *J. of Research on Adolescence* (2002) 373; J. Smetana "Parenting Styles and Conceptions of Parental Authority During Adolescence" 66 *Child Development* (1995) 299; J. Smetana & P. Asquith "Adolescents' and Parents' Conceptions of Parental Authority and Personal Autonomy" 65 *Child Development* (1994) 1147
- G.W. Bohrnstedt, H.E. Freeman & T. Smith "Adult Perspectives on Children's Autonomy" 45 *Public Opinion Quarterly* (1981) 443; T.L. Morton & R.A. Dubanoski "Children's Rights — Attitudes and Perceptions" 19 *Educational Perspectives* (1980) 24; M. Peterson-Badali, S.L. Morine, M.D. Ruck & N. Slonim "Predictors of Maternal and Early Adolescent Attitudes Toward Children's Nurturance and Self-Determination Rights" 24 *J. of Early Adolescence* (2004) 159; Rogers & Wrightsman, *supra* note 7
- Bohrnstedt, Freeman & Smith, *supra* note 35; Peterson-Badali, Morine, Ruck & Slonim, *supra* note 35; M. Peterson-Badali, M.E. Ruck & E. Ridley "College Students' Attitudes Towards Children's Nurturance and Self-Determination Rights" 33 *J. of Applied Social Psychology* (2003) 730; Rogers & Wrightsman, *supra* note 7; Ruck, Keating, Abramovitch & Koegl, *supra* note 29; Ruck, Peterson-Badali & Day, *supra* note 34
- Bohrnstedt, Freeman & Smith, *supra* note 35
- Limber, Kask, Heidmets, Kaufman & Melton, *supra* note 19; Melton & Limber, *supra* note 19
- Peterson-Badali, Ruck & Ridley, *supra* note 36
- Cherney & Perry, *supra* note 32
- M. Lauritsin & M. Heidmets *The Challenge of The Russian Minority — Emerging Multicultural Democracy in Estonia* (Estonia, 2002)
- M. Al-Haj *Education, Empowerment, and Control: The Case of The Arabs in Israel* (New York, 1995)
- M.M. Haj-Yahia, K. Musleh & Y.M. Haj-Yahia "The Incidence of Adolescent Maltreatment in Arab Society and Some of its Psychological Effects" 23 *J. of Family Issues* (2002) 1032
- Peterson-Badali, Ruck & Ridley, *supra* note 36; Smetana, *supra* note 34; Smetana & Asquith, *supra* note 34
- M. Al-Haj "Multiculturalism in Deeply Divided Societies: The Israeli Case" 26 *International J. of Intercultural Relations* (2002) 169
- M. Al-Haj & H. Rosenfeld *Arab local Government in Israel* (Boulder, 1990).
- M. Al-Haj & A. Yaniv "Uniformity or Diversity? A Reappraisal of The Voting Behavior of The Arab Minority in Israel" *The Elections in Israel, 1981* (A. Arian, 1983) 139; S. Smooha "Minority Status in Ethnic Democracy — The Status of The Arab Minority in Israel" 13 *Ethnic and Racial Studies* (1990) 389; N.N. Rouhana "The Political Transformation of The Palestinians in Israel — From Acquiescence to Challenge" 18(3) *J. of Palestine Studies* (1989) 38
- Al-Haj, *supra* note 42; H. Barakat *The Arab World: Society, Culture, and State* (California, 1993); M. Haj-Yahia "Toward Culturally Sensitive Intervention with Arab Families in Israel" 17 *Contemporary Family Therapy* (1995) 429
- Y. Lavee & R. Katz "The "Family in Israel: Between Tradition and Modernity" 35 *Marriage and Family Review* (2003) 193
- V. Slonim-Nevo, Y. Sharaga & J. Mirsky "A Culturally Sensitive Approach to Therapy with Immigrant Families: The Case of Jewish Emigrants From The Former Soviet Union" 38 *Family Process* (1999) 445
- Limber, Kask, Heidmets, Kaufman & Melton, *supra* note 19

נביא להלן כמה דוגמאות מתוך שנתון סטטיסטי זה הממחישות את הפגיעה ההולכת וגדלה בזכויות להתפתחות של ילדים, קרי בזכויות חברתיות וכלכליות. הפגיעה בזכויות כלכליות מומחשת בעיקר לנוכח תחולת העוני בקרב ילדים בישראל, שהגיעה בשנת 2004 למעל 33% (מדובר בעלייה נוספת בהשוואה לשנה הקודמת, אז היו 30.8%). מציאות שבה יותר משליש מהילדים חיים מתחת לקו העוני מצביעה על כך שילדים בישראל אינם נהנים מזכויות כלכליות בסיסיות.

הזכות של ילדים להגנה, המהווה מרכיב מרכזי בזכויות להתפתחות, אף היא איננה נשמרת. מספר התיקים הפליליים הנפתחים בגין עברות נגד ילדים, במשפחה ומחוצה לה, בין שמסתיימים בהגשת תביעה ובין שלא, הולך וגדל מדי שנה. בשנים האחרונות אנו עדים לעלייה חדה במספר תיקי התביעה שנפתחו בגין עברות נגד ילדים, מ-6,370 תיקים פליליים בשנת 1998 ל-9,437 תיקים פליליים בשנת 2004, גידול של 48%. עיקר הגידול נרשם בתחום עברות בתוך המשפחה, שבו חל גידול של 82%.

הזכות לחינוך, המהווה זכות חשובה להתפתחות התקינה של הילד, איננה ממומשת באופן שוויוני ואחיד. ילדים ערבים בישראל אינם נהנים מהזכות לחינוך במידה שווה לילדים יהודים. בשנת 2004 רק 68.4% מהילדים הערבים בגיל 3 למדו במערכת החינוך, לעומת 80.7% מהילדים היהודים. הפער הולך ומצטמצם ככל שהגיל עולה (96.8% מהילדים היהודים בגיל 5 לומדים במערכת החינוך לעומת 93.4% מהילדים הערבים). עם זאת, הפער מתרחב שוב אחרי תום חינוך החובה. רק 81.9% מהילדים הערבים בגיל 17 למדו במערכת החינוך, לעומת 92.5% מהילדים היהודים.

הזכות החברתית להשתלבות בחברה, בעיקר של ילדים עולים, יכולה להיבחן לאור מידת מעורבותם של קטינים בעברות פליליות (באופן יחסי לחלקם באוכלוסיית הקטינים הכללית). אנו עדים לתהליך שבו מספר התיקים הפליליים שבהם מעורבים עולים קטינים הולך וגדל מדי שנה, מ-8.4% ב-2000 ל-9.4% ב-2004. כך גם בין השנים 2003 ל-2004 חל גידול ב-16.7% במספר התיקים הפליליים שנפתחו לעולים קטינים. תופעה זו מדאיגה במיוחד בשל העובדה שהשתלבות נאותה וטובה בחברה הייתה גורמת לירידה במעורבות קטינים עולים בעברות פליליות, ולא לעלייה שאנו עדים לה.

הנתונים שהצגנו מראים באופן בולט וברור כי הזכות להתפתחות, על מרכיביה השונים, לא מתקיימת הלכה למעשה בקרב ילדי ישראל. העוני הולך וגדל, הנגישות לשירותים חברתיים הולכת ומצטמצמת ואפילו רשתות התמיכה המשפחתיות נפגעות, זאת בשל המצב הכלכלי והשינוי בהרכב המשפחה. כך, למשל, מספר הילדים החיים במשפחות חד-הוריות הולך וגדל בצורה משמעותית. בשנת 2004 192,000 ילדים חיו במשפחות חד-הוריות (מהווים 8.6% מכלל הילדים), לעומת 118,014 ילדים בשנת 1993. האלימות בקרב ילדים וכלפיהם גוברת, יותר ילדים נפגעים ופוגעים ורשתות התמיכה החברתיות קורסות. המגמה היא ברורה, בכל היבט של זכויות חברתיות וכלכליות של ילדים בישראל המצב הורע ובייחוד בשנים האחרונות. הילדים בישראל היום אינם נהנים מזכויות חברתיות וכלכליות רבות והם חשופים לפגיעות ולסכנות הולכות וגדלות, המונעות מהם את הזכות להתפתח בצורה בטוחה וחיונית.

צילום: ליאת בהריר, תלמידת בית הספר לעיצוב פנים, המסלול האקדמי המכללה למינהל

הפלסטינית חיה תחת כיבוש ישראלי ברשות הפלסטינית או בגלות – בעיקר במדינות ערביות שכנות⁵². חוויית הילדות בכלל, ותפיסת זכויות הילד בפרט, מעוצבות גם על ידי סטוס החברה הערבית כמיעוט לאומי הנמצא בנחיתות חברתית וכלכלית. מובן שהמאבק הפלסטיני לעצמאות והעימות האלים בין ישראל לשכנותיה מהווים אף הם היבטים מרכזיים בחוויית הילדים היהודים והערבים.

השתתפות במאבקים מעין אלה מחזקת ומאתגרת את ערכי המשפחה הפטריארכלית⁵³, משום שילדים תפקיד אקטיבי בהגנה על מסורות תרבותיות ובמאבק על אידאולוגיות פוליטיות. יתרה מכך, משפחות וילדים בישראל וברשות הפלסטינית סובלים מטרור ומאיומים ישירים על ביטחונם האישי⁵⁴, והפרספקטיבה של ילדים על החיים הפוליטיים מעוצבת בהתאם⁵⁵.

הקשר דברים זה של שינוי פוליטי מתמשך וחוסר ודאות מספק הזדמנות יוצאת דופן להגביר את הידע בנוגע להשפעה היחסית של גיל (בגרות), דור, תרבות ולאום על תפיסות בנוגע לזכויות הילד.

ד. הזכות להתפתחות של ילדים בישראל – האם היא ממומשת?

מדינת ישראל אשררה את האמנה בדבר זכויות הילד בשנת 1991, ובכך הביעה את מחויבותה לדאוג לשלומם של ילדים ולקדם את זכויותיהם. אך, כאמור, אין די בחתימה על אמנות. לצערנו, המציאות מצביעה על מגמה הפוכה. מנתוני השנתון הסטטיסטי לשנת 2005, "ילדים בישראל", שמוציאה המועצה הלאומית לשלום הילד⁵⁶, עולה תמונת מצב עגומה בנוגע למצב זכויות הילד בישראל, בעיקר בשנים האחרונות.

דווקא בתחום של זכויות אזרחיות ופוליטיות המגמה היא הפוכה ולילדים היום יש יותר זכויות מסוג זה מאשר בעבר. כדוגמה ניתן לראות את חוק זכויות התלמיד, תשס"א-2000 המעגן בין השאר את הזכות לקבלת מידע על זכויות, הזכות שלא להיות מופלה מטעמים של עדה, רקע חברתי-כלכלי או השקפה פוליטית, הזכות להישמע בתהליכי הרחקה לצמיתות, הזכות להבחן בבחינות בגרות, והזכות של התלמידים להקים מועצת תלמידים. בדומה לכך, גם הזכות להצביע מעוגנת כבר מגיל 17, בגיל זה זכאים בני נוער להצביע בבחירות המוקדמות למפלגות ובבחירות לרשויות המקומיות. הזכות להשתתף בפעילות פוליטית עוגנה גם היא החל משנת 2000 בתיקון לפקודת העיריות, שלפיה על כל עירייה מוטלת החובה להקים ועדה מומחית לקידום מעמד הילד, ובין חבריה חייבים להיות בני נוער⁵⁷. בנוסף, הזכות לייצוג משפטי עוגנה גם היא, והיום קטין זכאי לייצוג על ידי סגור בכל הליך פלילי שבו הוא מואשם⁵⁸. אנו עדים למעשה לתהליך הסותר את עקרון הרצף ההפוך: דווקא הזכויות החברתיות והכלכליות – הנתפסות כבסיסיות יותר לגבי ילדים ושקיים קונצנזוס רחב בנוגע לצורך להעניקן לילדים – הולכות ומצטמצמות, ואילו הזכויות הפוליטיות והאזרחיות – אשר קיים ויכוח בדבר הצורך להעניקן לילדים – הן אלו שזכות למימוש נרחב יותר.

ה. תפיסת זכויות הילד בקרב ארבעה דורות של ישראלים ופלסטינים

חלק זה יציג את תוצאות המחקר שנעשה בישראל וברשות הפלסטינית בנוגע לתפיסות ילדים ומבוגרים את רעיון זכויות הילד. תוצאות המחקר שופכות אור על המשתנים המשפיעים על תפיסת זכויות הילד וכן על הקשר הקיים בין מעמד הילד והזכויות הניתנות לו בפועל לתפיסות בנוגע לרעיון זכויות הילד בקרב ילדים ומבוגרים.

כאמור, תפיסות ועמדות בנוגע לרעיון זכויות הילד, קובעות במידה רבה גם עד כמה נהנים ילדים מזכויות שונות. הבנה טובה יותר של התפיסות של מבוגרים ושל ילדים בנוגע לחשיבות זכויות ילדים יכולה לעזור בעיצוב מדיניות המקדמת את שלומם, רווחתם וזכויותיהם של ילדים במישורים שונים – במשפחה, בבית הספר, בקהילה ובחברה הכללית.

1. מהלך המחקר

הממצאים שיוצגו להלן הם חלק ממחקר בין-לאומי ובין-תרבותי משווה⁵⁹ העוסק בערכם של ילדים בתרבויות שונות ובקרב ארבעה דורות: סבתות, אימהות למתבגרים (שיש להן לפחות ילד אחד בין הגילים 14–17, אימהות צעירות (שילדן הבכור בין הגילים 2–5) ומתבגרים (בין הגילים 14–17). החלק הישראלי-פלסטיני של המחקר נערך על ידי פרופ' מוחמד חאג'י-חיא וד"ר אשר בן-אריה מבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית, וכלל משתתפים משלוש קבוצות אתניות-לאומיות: יהודים תושבי ישראל, פלסטינים תושבי ישראל ופלסטינים תושבי הרשות הפלסטינית. במחקר התבקשו המשתתפים לדווח על הערכים הסובייקטיביים שלהם בתחומים שונים כגון הערך של ילדים, ערכים הקשורים לתרבות ולגיל, לפוריות, ליחסי הורים-ילדים ולזכויות הילד.

המדגם עוצב לכלול משיבים מכל ארבע קבוצות הגיל ובקרב שלוש הקבוצות הלאומיות-אתניות. סך הכול המדגם כלל 655 משיבים יהודים (200 מתבגרים, 208 אימהות צעירות, 199 אימהות למתבגרים, 48 סבתות), 384 פלסטינים מישראל (100 מתבגרים, 151 אימהות צעירות, 101 אימהות למתבגרים, 32 סבתות), ו-378 פלסטינים מהרשות הפלסטינית (100 מתבגרים, 150 אימהות צעירות, 99 אימהות למתבגרים, 29 סבתות). אוכלוסיית המחקר גויסה תוך התחשבות במגבלות הבאות: השתתפו משיבים יהודים או מוסלמים בלבד (בני דתות אחרות לא נכללו במחקר זה), לפחות שני שלישים מהמשיבים בכל קבוצה היו עירוניים.

המשיבים היהודים היו תושבי ירושלים והפרברים הקרובים וכללו משפחות ומתבגרים דתיים וחילוניים (לא כולל משפחות חרדיות) וכן משפחות ממוצא מזרחי וממוצא אשכנזי. המדגם של הפלסטינים המוסלמים כלל תושבי ישראל ותושבי הרשות הפלסטינית. המשיבים המוסלמים תושבי ישראל היו כולם תושבי ערים במרכז ישראל. המשיבים המוסלמים תושבי הרשות הפלסטינית היו ברובם תושבי ערים (תושבי מזרח ירושלים ופרבריה) וכרבע מהם תושבי יישוב גדול ליד העיר רמאללה.

הכלי המחקרי שבו נעשה שימוש במחקר הוא ריאיון מובנה פנים אל פנים. התוספת לשאלון, שמדדה את הגישות והתפיסות בנוגע לזכויות הילד, פותחה על ידי מוחמד חאג'י-חיא ואשר בן-אריה במיוחד למטרת מחקר זה. השאלונים נכתבו בשפת האם של המשיבים. המשתתפים התבקשו לענות באיזו מידה הם מסכימים עם רעיון זכויות הילד, כפי שהוא הוגדר על ידי המחקרים, באמצעות סקאלה של תשובות שנעה ממספר 1 (מסכימים במידה מועטה או כלל לא) ועד מספר 4 (מסכימים במידה רבה מאוד, ללא תנאים). בנוסף, המשתתפים נשאלו שאלה כללית: תחת אילו תנאים הם תומכים ברעיון של זכויות הילד. המשתתפים גם נשאלו באיזו מידה יש להעניק לילדים ארבע זכויות ספציפיות (כגון הזכות לפרטיות והזכות לביטחון) בסקאלה של תשובות שנעה ממספר 1 (מסכימים במידה מועטה או כלל לא) ועד מספר 5 (מסכימים במידה

52 Al-Haj, *supra* note 45.

53 R. Abdo-Kaloti *Palestinian Adolescents' Exposure to Violence in Their Families of Origin: The Rates of The Problem and its Psychological Consequences* (Unpublished master's thesis, Hebrew University of Jerusalem, 2001).

54 ראו לדוגמה: R. Weizman, N. Laor & Y. Barber "Impact of The Gulf War on The Anxiety, Cortisol, and Growth Hormone Levels of Israeli Civilians" 151 *American J. of Psychiatry* (1994) 71.

55 J. Garbarino, K. Kostelny & N. Dubrow *No Place to Be a Child – Growing Up in a War Zone* (Lexington, 1991).

56 המועצה הלאומית לשלום הילד **ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי 2005** (אי בן-אריה, יי ציונית ומי קמחי עורכים, תשס"ו).

57 חוק לתיקון פקודת העריות (תיקון מס' 72), תש"ס-2000 (הוספת סעיף 2149 לפקודת העריות (נוסח חדש)).

58 ראו: Ben-Arieh & Boyer, *supra* note 11.

59 פרויקט המחקר "ערך הילדים בשש תרבויות" (VOC – The Value Of Children) נתמך על ידי מועצת המחקר הרמנית (חוקרים ראשיים: Bernhard Nauck & Gisela Trommsdorff) ונעשה ביפו, קוריהא, אינדונזיה, ישראל, תורכיה וגרמניה (להלן: "המחקר").

זכויות במשפחה, בקהילה ובמערכת החינוך. רק 43% טענו כי מגיעות להם זכויות גם בענייני מדינה וממשלה.

המחקר לא מצא הבדלים משמעותיים בין מתבגרים למתבגרות, למעט באשר לזכויות פוליטיות. מתבגרים תמכו בזכויות פוליטיות יותר מאשר מתבגרות. ככל שהמתבגרים היו צעירים יותר כך הם תמכו יותר בזכויות הילד, כל עוד זה לא פגע בסמכות המשפחתית. ככל שרמת ההשכלה של המתבגרים עלתה כך ירדה תמיכתם בזכויות אזרחיות וחברתיות של ילדים. ככל שמידת הדתיות עלתה כך ירדה התמיכה בזכויות אזרחיות וחברתיות, אך גברה תמיכתם בזכויות פוליטיות.

במרבית הנושאים נמצא כי מתבגרים פלסטינים (תושבי הרשות ותושבי ישראל) היו בעלי תפיסות דומות וזאת לעומת השוני בהשוואה לתפיסות המתבגרים היהודים. לדוגמה, תמיכת המתבגרים היהודים בזכות לפרטיות, לביטחון ולהבעה עצמית הייתה גבוהה מתמיכת המתבגרים הפלסטינים משתי הקבוצות. עם זאת, מתבגרים פלסטינים תושבי הרשות היו דומים יותר למתבגרים היהודים (ולא למתבגרים הפלסטינים תושבי ישראל) במידת תמיכתם בנושאים משפטיים. וכן פלסטינים תושבי הרשות הביעו פחות תמיכה משתי הקבוצות ה"ישראליות" בזכויות פוליטיות של ילדים. מעבר לכך לא נצפו הבדלים משמעותיים בין שתי הקבוצות הפלסטיניות. בנוגע לזכויות אזרחיות וחברתיות נמצאו הבדלים משמעותיים בין שלוש הקבוצות. מתבגרים יהודים תמכו באופן משמעותי יותר בזכויות אלו לעומת המתבגרים הפלסטינים משתי הקבוצות. לא נמצאו הבדלים בנוגע למידת תמיכה ברעיון זכויות הילד כל עוד זה לא פוגע בסמכות המשפחתית, אך כן נצפתה תמיכה גבוהה יותר של מתבגרים יהודים ברעיון זכויות הילד, לעומת שתי הקבוצות האחרות.

2.2 השוואה בין-דורית ובין-תרבותית

בהשוואה בין-דורית נמצאה שונות מובהקת בין מתבגרים לאימהות צעירות ולסבתות בתמיכה בזכויות אזרחיות, והמתבגרים הביעו את התמיכה הגבוהה ביותר. כמו כן, נמצאה שונות מובהקת בין אימהות צעירות לבין אימהות למתבגרים ולבין סבתות בתמיכה בזכויות אזרחיות ובזכויות חברתיות. בשני המקרים האימהות למתבגרים הביעו את התמיכה הגבוהה ביותר. כאשר נבדקה שונות התשובות בין מתבגרים לאימהותיהם נחשף ממצא מעניין במיוחד – אימהות למתבגרים הביעו תמיכה רבה יותר ברעיון הכללי של זכויות הילד וזכויות פוליטיות בפרט מאשר המתבגרים עצמם.

השוואה בין-תרבותית (בכל קבוצות הגיל) העלתה כי המשתתפים היהודים הביעו עמדות חיוביות יותר מהפלסטינים (משתי הקבוצות) בנוגע לזכויות אזרחיות וחברתיות של ילדים. פלסטינים מן הרשות הפלסטינית הביעו תמיכה מועטה יותר בזכויות פוליטיות של ילדים מאשר פלסטינים תושבי ישראל ומאשר היהודים. פרט לכך לא נצפו הבדלים משמעותיים בין שתי הקבוצות הפלסטיניות.

המחקר מצא קשר מובהק בין דור (קבוצת גיל) ולאום לעמדות כלפי זכויות אזרחיות של ילדים. בקרב פלסטינים תושבי הרשות, המתבגרים היו בעלי עמדות חיוביות יותר וכך גם בקרב היהודים. לעומת זאת, בקרב הפלסטינים הישראלים דווקא הסבתות הביעו את התמיכה הרבה ביותר בזכויות אזרחיות

רבה מאוד). כמו כן, המשתתפים התבקשו לענות באיזו מידה ילדים צריכים לקבל את הזכויות בחמישה שדות פעולה שונים (כגון במסגרת המשפחה ומערכת החינוך) בסקאלה של תשובות שנה ממשפר 1 (מסכימים במידה רבה מאוד) ועד מספר 5 (מסכימים במידה מועטה או כלל לא). סקאלה זו קודדה מחדש כך שמשפר 1 ייצג הסכמה מועטה או כלל לא ומספר 5 הסכמה גבוהה.

פיתוח השאלון כלל תהליך של פילוט ובדיקה מוקדמת, על מנת לוודא כי הוא מתאים והולם בהקשר התרבותי של המשתתפים ואיננו רק בבחינת תרגום של שאלון שפותח באמצעות מדדים מערביים. כל המידע נאסף באמצעות מראיינות (נשים) בריאיון פנים אל פנים. סטודנטיות יהודיות ראינו משתתפים ישראלים יהודים וסטודנטיות פלסטיניות ראינו משתתפים פלסטינים מירשאל ומהרשות הפלסטינית. המראיינות הוכשרו מראש על ידי החוקרים, ובשתי הקבוצות נעשה מבחן מקדים. סיטואציית הריאיון עוצבה באופן המכבד את המשתתפים.

הפנייה הראשונית למשפחות נעשתה תחילה על ידי אחת מעוזרות המחקר באמצעות הטלפון. בשיחה זו הוסברו מטרות המחקר והמתודות שבהן ישתמש המחקר, ואחר כך נשאל המשיב אם גר מתבגר בבית. במקרים שבהם התשובה הייתה חיובית, ביקשו רשות לראיין הן את האם והן את המתבגר המתגוררים בבית. במקרים שבהם האם והמתבגר הסכימו להתראיין, קבעה עמם עוזרת המחקר מועד לראיונות. האם והמתבגר ראינו בנפרד באותו יום או בימים שונים. ריאיון ממוצע ארך כשעה, לא נצפתה התנגדות מיוחדת לשאלה מסוימת. כל הראיונות נערכו בבתי המשיבים, לא הוצעו למשיבים כל תמריצים.

2. ממצאי המחקר

2.1 תפיסות בקרב מתבגרים יהודים ופלסטינים

מרבית המתבגרים (קרוב ל-75%) תמכו ברעיון הכללי של זכויות הילד, כפי שהוצג על ידי החוקרים. רוב גדול יותר בקרב המתבגרים היהודים (89.3%) והמתבגרים הפלסטינים תושבי הרשות הפלסטינית (83%) תמכו ברעיון זכויות הילד לעומת הפלסטינים הערבים תושבי ישראל (40.4%).

כאשר המתבגרים נשאלו תחת אילו תנאים הם מקבלים את רעיון זכויות הילד, למעלה מ-80% מהם ענו שהתנאי הוא אי-פגיעה בסמכות ההורית. לא היו הבדלים משמעותיים בין שלוש הקבוצות בנוגע לנושא זה. מידת התמיכה של המתבגרים ברעיון זכויות הילד הושפעה פחות מהפגיעה האפשרית בסמכויות אחרות כגון סמכות בית הספר או הקהילה. לדוגמה, רק פחות מרבע מהמתבגרים טענו כי הם תומכים ברעיון זכויות הילד כל עוד אינו פוגע בסמכות המורים, הקהילה או המדינה. השוואה בין שלוש הקבוצות מעלה כי סמכות הקהילה משמעותית יותר למתבגרים פלסטינים משתי הקבוצות מאשר למתבגרים היהודים. כך קרוב ל-40% מהמתבגרים הפלסטינים התנו את תמיכתם ברעיון זכויות הילד באי-פגיעה בסמכות הקהילה, לעומת 15% בלבד מהמתבגרים היהודים.

המתבגרים נשאלו גם לגבי מידת תמיכתם בזכויות ילדים ספציפיות. רובם תמכו בזכויות משפטיות (72%) ובזכות לפרטיות (70.8%) ופחות נטו לתמוך בזכויות אחרות. לדוגמה, 63% תמכו בזכות לביטחון ורק 58% בזכות להבעת עמדה. למעלה מ-63% מהמתבגרים טענו כי יש להעניק להם

של ילדים. נמצא קשר גם בנוגע לזכויות חברתיות של ילדים. בקרב פלסטינים תושבי הרשות, אימהות למתבגרים תמכו בזכויות חברתיות יותר מאימהות צעירות ומסתובות. לעומת זאת בקרב היהודים דווקא האימהות הצעירות הביעו את התמיכה הגבוהה ביותר. בקרב הפלסטינים תושבי ישראל קבוצת הגיל לא היוותה פקטור משמעותי בנוגע לזכויות חברתיות.

בהשוואה בין מתבגרים לאימהותיהם נמצא קשר בנוגע לתמיכה הכללית בזכויות הילד ולתמיכה בזכויות אזרחיות. אימהות פלסטיניות תמכו ברעיון זכויות הילד יותר מילדיהם המתבגרים. לעומת זאת בקרב היהודים התמונה הייתה הפוכה והמתבגרים תמכו ברעיון זכויות הילד יותר מאימהותיהם. באשר לזכויות אזרחיות לא נמצא הבדל מובהק בקרב שתי הקבוצות הפלסטיניות, ואילו בקרב הקבוצה היהודית נמצא כי המתבגרים תמכו בזכויות אזרחיות יותר מאשר אימהותיהם.

1. דיון ומסקנות

לממצאי מחקר זה השלכות חשובות על הבנת התמיכה ברעיון זכויות ילדים בכלל, בגילאים ובדורות שונים, ולבסוף בתרבויות ובלאומים שונים כמו גם בחברות בעלות הקשרים סוציו-פוליטיים שונים, במיוחד בחברות הנמצאות בקונפליקט מתמשך ובדמוקרטיה צומחת.

השלכות גיל (בגרות) ודור על תפיסות של זכויות ילדים

ממצאי המחקר מראים כי ככלל קיימת תמיכה גבוהה בקרב כל קבוצות הגיל (ילדים ומבוגרים) משלוש הקבוצות הלאומיות-אתניות ברעיון זכויות הילד. עם זאת, יש עדיין מקום להגברת המודעות ולחינוך לזכויות ילדים בשלוש הקבוצות הלאומיות-אתניות, בכל הגילאים, ובמיוחד בקרב המתבגרים הפלסטינים תושבי ישראל (רק 40.4% מהם תמכו ברעיון זכויות הילד).

ממצאי המחקר עולה כי בקבוצות גיל שונות יש תפיסות שונות לגבי זכויות הילד. כך למשל נמצאה שונות מובהקת בין מתבגרים לבין אימהות ולבין סבתות בתמיכה בזכויות אזרחיות. המתבגרים הביעו את התמיכה הגבוהה ביותר. כן נמצא קשר מובהק בין דור (קבוצת גיל) ולאום לבין עמדות כלפי זכויות אזרחיות של ילדים. בקרב פלסטינים תושבי הרשות, היו המתבגרים בעלי עמדות חיוביות יותר בהשוואה לאימהות ולסבתות, וכך גם בקרב היהודים. לעומת זאת, בקרב הפלסטינים הישראליים דווקא הסבתות הביעו את התמיכה הרבה ביותר בזכויות אזרחיות של ילדים. מכאן ניתן להסיק כי לדור מסוים בחברה מסוימת יש גישה מסוימת כלפי מעמד הילדים. נראה כי גישה זו מושפעת משלב החיים של אותו הדור, אך כנראה גם מההיסטוריה ומההתפתחות של הדור ומההקשר הסוציו-פוליטי שחווה לאורך חייו. כך, למשל, הורים יכולים להיות מושפעים במידת תמיכתם כלפי זכויות ילדים מהניסיון שהם צברו בהגנה על ילדיהם ובשימור העצמאות של ילדיהם ופיתוחו, וגם מניסיונם הם בילדותם בכל הנוגע לזכויות שניתנו להם. כלומר גישה כלפי זכויות ילדים מושפעת גם מהתפיסה של כל דור עד כמה שליטה יש לו על גורלו, וזאת בהתאם למה שכל קבוצה חוותה בכל דור בזמנים שונים.

השלכות של לאומיות-אתניות ותרבות על תפיסות של זכויות ילדים

עם זאת, הגיל (הדור) איננו מהווה משתנה חזק דיו כדי ליצור מגמה ברורה,

ובמחקר נמצא כי התפיסה כלפי זכויות ילדים הושפעה מהלאומיות-אתניות ומהתרבות של הנשאלים, יותר מאשר מגילם. כך, ילדים ומבוגרים יהודים ביטאו גישה חיובית יותר כלפי זכויות ילדים לעומת הקבוצות הפלסטיניות, תושבי הרשות ותושבי ישראל. ממצאים אלה תואמים מחקרים הקיימים בתחום ומעידים על כך כי תרבות מסורתית ושמרנית יותר נוטה לתמוך פחות בזכויות הילד⁶⁰. מעניין לראות כי לא נצפו הבדלים משמעותיים בין הפלסטינים תושבי הרשות לבין הפלסטינים תושבי ישראל. זאת אף שהפלסטינים תושבי הרשות נתפסים כמסורתיים וכשמרניים יותר מתושבי ישראל, ואף שהפלסטינים תושבי ישראל חיים במדינה דמוקרטית ומצבם הסוציו-אקונומי טוב יותר משל תושבי הרשות. ממצא זה יכול להעיד על השפעה רבה יותר של המרכיב התרבותי לעומת המרכיב הסוציו-פוליטי. עם זאת, המחקר לא הצליח להגיע למסקנות חד-משמעיות בנוגע לאופן ולכיווניות ההשפעה של משתנים אלו על תפיסת זכויות הילד. לפיכך מחקר זה מצביע על החשיבות שבהמשך המחקר והרחבת הידע בנושאים אלו.

השלכות של המרכיב הסוציו-פוליטי על תפיסות של זכויות ילדים

המחקר בדק גם את מידת התמיכה בזכויות ילדים ספציפיות ומצא כי באופן כללי קיימת תמיכה רחבה יותר בזכויות אזרחיות ופוליטיות לעומת הזכות להתפתחות (זכויות חברתיות וכלכליות). למשל מרבית המתבגרים תמכו בזכויות משפטיות ובזכות לפרטיות, בהשוואה לזכויות אחרות. ממצא זה תואם למציאות יישום זכויות ילדים במדינת ישראל, שלפיה ילדים זוכים ליותר ויותר זכויות אזרחיות ופוליטיות ולפחות ופחות זכויות חברתיות וכלכליות (הזכות להתפתחות). מכאן, כי עקרון הרצף ההפוך, שלפיו לילדים מוענקות זכויות חברתיות וכלכליות לפני זכויות פוליטיות ואזרחיות (להבדיל מאוכלוסיית המבוגרים), איננו מתקיים לא במישור האופרטיבי של יישום הזכויות ולא במישור התודעתי-תפיסתי. ייתכן שהתפתחות זו איננה פרי מכון, אך היא בוודאי דורשת מחשבה והתייחסות מצד קובעי המדיניות, מצד הקבוצות באוכלוסייה ומצד הארגונים השונים התומכים בקידום זכויות הילד.

ניתן להעלות השערות שונות בעניין התמיכה הרחבה יותר בזכויות אזרחיות ופוליטיות של ילדים, בהשוואה לזכויות חברתיות. ניתן לשער כי הוויכוח שנשכח סביב הענקת זכויות אזרחיות ופוליטיות לילדים נתן לזכויות אלה בולטות בשיח הציבורי ובתפיסות ילדים ומבוגרים את חשיבותן של זכויות אלה, ובשל כך גם קדימות ביישום של זכויות אלו כלפי ילדים. לכן ייתכן כי הדגש שצריך להינתן במסגרת המחקר העתידי בתחום זכויות הילד הוא על החשיבות של הזכות להתפתחות (זכויות חברתיות וכלכליות) של ילדים ועל הדרכים לקדם זכות זו במישור התודעתי והיישומי.

מגמת ההתחזקות של הזכויות האזרחיות והפוליטיות של ילדים יכולה להיות מוסברת גם על ידי המרכיב הסוציו-פוליטי, כלומר על ידי העובדה כי החברות שנבחנו במחקר, ישראל והרשות הפלסטינית, הן שתי ישויות לאומיות בתהליכי התהוות הנמצאות במצב של קונפליקט מתמשך ביניהן. האחת, מדינה צעירה המתמודדת עם בעיות של הגדרה עצמית

Bohrnstedt, Freeman & Smith, *supra* note 36, at p. 443; Peterson-Badali, 60 Ruck & Ridley, *supra* note 36.

אשר התרבות הסוציו-פוליטית שלה מדגישה את זכויות הפרט, התחרות, המצוינות והיכולת האישית ולא ערכים של שוויון, רווחה ועזרה לזולת, היא חברה אשר הזכויות האזרחיות והפוליטיות יקבלו בולטות רבה יותר, במישור התודעתי והיישומי, לעומת הזכות להתפתחות.

פרט להשערות אלה חשוב לציין כי ממצאים אלה מצביעים על כך שקיים קשר בין מידת יישום זכויות ילדים בפועל לתפיסות בנוגע לזכויות אלה. היחסים בין שני המשתנים הם דו-כיווניים. מחד, תפיסות בנוגע למידת החשיבות של זכויות ילדים שונות מכוונות בהתאם את מידת הענקתן בפועל. מאידך, התפיסות עצמן מושפעות ומעוצבות, במידה רבה, על ידי מידת יישום הזכויות בפועל. ילדים אשר אינם זוכים ליהנות מזכויות חברתיות וכלכליות, אינם תופסים זכויות אלו כחשובות. כך גם מבוגרים אשר רואים כי המדינה או החברה אינן מספקות זכויות אלו באופן ברור נוטים לראותן כחשובות פחות מזכויות אשר זכות ליישום.

ז. סיכום והמלצות

היום יותר מתמיד ילדים בישראל חשופים לפגיעות ולסכנות שונות. המודעות לזכויות הילד הולכת ומתרחבת, אך השמירה על הזכויות הבסיסיות ביותר של ילדים הולכת וקטנה. המגמה של שחיקה בזכות להתפתחות של ילדים הנה מגמה מסוכנת מאוד לילדים ולחברה כולה, משום שהזכות להתפתחות היא, כאמור, הזכות הבסיסית ביותר הכוללת בתוכה את מרכיב ההגנה מפני התעללות, הזנחה וניצול מכל סוג שהוא, את מרכיב ההישרדות ואת מרכיב ההתפתחות. השמירה על זכותם של ילדים להתפתחות צריכה להיות אינטרס חברתי ולאומי המוגבה במעשים. קובעי המדיניות צריכים לבחון את הדרכים שבהן יש להעניק לכלל הילדים בישראל את הזכות להתפתחות – הכוללת, בין השאר, את הזכות לבריאות, לחינוך, להגנה, לפנאי ולהשתלבות בחברה.

אנו רואים במחקר זה מחקר ראשוני וחלוצי בתחום תפיסת זכויות הילד בקרב חברות לא מערביות הנמצאות בקונפליקט מתמשך. הממצאים העולים ממחקר זה צריכים לעודד הן את העולם האקדמי והן את קובעי המדיניות לעסוק יותר בזכויות ילדים. יש צורך לחקור חברות לא מערביות נוספות, כדי לתקף את ממצאיו של מחקר זה ולהעשיר, וכן להמשיך ולחקור תחום זה על מנת לשפוך אור על המכניזם שדרכו ילדים צעירים גדלים לתרבות פוליטית ושידרכו מתעצבות גישות כלפי זכויות ילדים. מחקרים נוספים מעין אלה בתחום צריכים לקחת בחשבון את החשיבות שביצירת מסגרת מחקרית רבת-תרבותית כאשר משתמשים בזכויות הילד (ובעיקר בזכות להתפתחות) כמסגרת עבודה לקידום שלום הילד ורווחתו. קובעי המדיניות יכולים להסיק ממחקר זה על חשיבות הממצאים לקידום צדק חברתי, ועל המשמעות של הנסיבות הפוליטיות המשפיעות על חייהם הילדים ואילו אתגרים הן מעמידות בפניהם ובפני קובעי המדיניות ומשרדי הממשלה האחראים לשמירת שלומם, רווחתם וזכויותיהם של ילדים בישראל. ■

מבחינת גבולות כמו גם מבחינה חברתית, תרבותית ודתית. השנייה, חברה הנאבקת על עצמאותה והפיכתה למדינה ריבונית. שתי החברות נמצאות במצב של שינוי פוליטי ומאבק שבו הילדים נוטלים חלק חשוב. הקשר זה מדגיש במידה רבה את חשיבות הזכויות הפוליטיות והאזרחיות על פני הזכויות החברתיות והכלכליות.

בהקשר זה יש לציין כי ממצאי המחקר עולה כי הפלסטינים תושבי הרשות תומכים יותר בזכויות פוליטיות לילדים מאשר הפלסטינים תושבי ישראל. אחת הסיבות לכך יכולה להיות שתושבי הרשות חיים במדינה הנמצאת בשלבי התפתחות ראשוניים (בשאיפה לכיוון של מדינה דמוקרטית), וערביי ישראל חיים כבר במדינה דמוקרטית ממוסדת ומרגישים פחות צורך להדגיש זכויות פוליטיות. הסבר אפשרי אחר הוא כי במהלך האינתיפאדה – המאבק הלאומי והפוליטי של הפלסטינים תושבי הרשות נגד הכיבוש הישראלי להשגת עצמאות – מילאו ילדים ובני נוער תפקיד משמעותי. השתתפותם זו במאבק לעצמאות פוליטית עשויה להסביר את תמיכתם הגדולה יותר בזכויות פוליטיות לילדים. כך, למשל, יכול להיות שהתפקיד המרכזי של הילדים הפלסטינים במאבק הפוליטי לעצמאות בנה אצלם ניסיון באוטונומיה וביסס בקרבם תפיסה של כבוד כלפי הבעת דעות אישיות, ומכאן גם הביא לתמיכתם בזכויות אלה. ניתן גם לשער כי פלסטינים תושבי ישראל חווים פער בין ההבטחה שיש בדמוקרטיה לבין המציאות בפועל, שלא תמיד מביאה למימוש זכויותיהם הפוליטיות כמעט. כך, הזכויות שלהם עשויות להיתפס כמשהו שאינו ניתן למימוש, ומכאן להביא לחוסר תמיכתם בזכויות אלה. מובן שממצאים אלה הם ראשוניים בלבד, ואין בצדם נתונים תומכים מחברות במצב דומה, ומכאן שיש צורך במחקרים נוספים על חברות לא מערביות ועל חברות במצבי התהוות דומים כדי להכליל ולבסס אמירות אלה.

לעת עתה ניתן למצוא תימוכין חלקיים לממצאים אלה במחקרים שונים על חברות בדמוקרטיות צומחות. כך, למשל, מחקר על תפיסת זכויות ילדים בקרב ילדים אסטוניים⁶¹ (אסטוניה קיבלה עצמאות מברית-המועצות ב-1991) מצא כי בתשובה לשאלה "אילו זכויות צריך להעניק לילדים?" התמקדו הילדים בעיקר בזכויות של חירות, זכות לבחור, זכות להשתתף בפעילויות, והזכות לבטא את עצמם, כלומר בזכויות פוליטיות ואזרחיות. לעומת זאת, רק 5% מהילדים האסטונים תמכו בזכויות חברתיות וכלכליות. החוקרים במחקר זה טוענים כי ממצאים אלה יכולים להעיד על תשומת הלב המיוחדת והמשמעות הייחודית לזכויות הפוליטיות והאזרחיות בקרב אזרחים בחברה דמוקרטית צומחת בכלל, וילדים בפרט. גם חוקרים אלה סייגו את ממצאיהם בטענה שיש לבחון אותם משנה לשנה לאחר שהמבנה הפוליטי, החברתי והמשפטי ישתנה.

חשוב גם לציין כי ממצאים אלה תואמים מחקרים אחרים על חשיבות התרבות הסוציו-פוליטית כגורם משפיע על תפיסות בנוגע לזכויות הילד. גם במקרה שלפנינו ניתן לראות את השפעת המרכיב הסוציו-פוליטי: במדינת ישראל אנו עדים לתהליך שחיקה של הזכות להתפתחות (וזכויות חברתיות וכלכליות) של ילדים (ושל מבוגרים), במקביל לתהליך התחזקות הזכויות האזרחיות והפוליטיות. החברה הישראלית הפכה בשנים האחרונות ליותר ויותר קפיטליסטית, ומרכיב מדינת הרווחה הולך ונעלם עם הזמן. חברה

61 Limber, Kask, Heidmets, Kaufman & Melton, *supra* note 19